

Державна архівна служба України

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 3 (320), 2019
липень – вересень

Київ, 2019

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Тетяна БАРАНОВА (головний редактор),
Анджей БЕРНАТ (Республіка Польща), Ігор БОНДАРЧУК,
Валерій ВАСИЛЬСВ, Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Іван КІСІЛЬ,
Рамоюс КРАУЯЛІС (Литовська Республіка), Наталія МАКОВСЬКА,
Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Георгій ПАПАКІН,
Валентина ПІСКУН, Руслан ПИРІГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Ярослав ФЕДОРУК,
Тарас ЧУХЛІБ, Микола ЩЕРБАК

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

“Архіви України” on-line:

<http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

“Архіви України”, № 3, 2019. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
КВ 23646-13486 ПР від 17.12.2018 р.

Журнал “Архіви України” включений до Переліку
наукових фахових видань України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 р.)

З М І С Т

Статті та повідомлення

<i>Зворський С. Л.</i> Що комуністична влада намагалася приховати від народу? (із практики засекречування архівних документів за доби тоталітаризму)	7
<i>Калакура Я. С., Ковтанюк Ю. С.</i> Архівний менеджмент в умовах електронного урядування	18
<i>Подворна Л. С.</i> Архівно-музейний комплекс «Літературно-мистецькі Плюти»: історія та сьогодення	58
<i>Токаленко П. О.</i> Тюрма і каторга як владні репресивні інститути з придушення Першої російської революції (1905–1907)	72
До 125-річчя від дня народження О. П. Довженка (добірка фотодокументів). Упорядник – Л. В. Любарська	89

Цифровізація архівної справи та діловодства

<i>Ємельянова Т. О.</i> Формування архівних аудіовізуальних колекцій: новітні тенденції та виклики розвитку	100
<i>Романовський Р. В.</i> Оцифрування архівних документів: досвід державних архівів Польщі	113

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Безгинська К. М., Лисенко Т. А.</i> Голос кременського баяна (до 340-річчя від дня заснування м. Кременна)	128
<i>Лях Г. В.</i> Діяльність церковно-парафіяльних братств початку ХХ століття на теренах Поділля	137
<i>Тельвак В. В., Тельвак В. П.</i> Грушевськіана в архівних колекціях Санкт-Петербурга	148

Публікація архівних документів

<i>Музичко О. Є.</i> Листи М. Ф. Комарова до В. Л. Громашевського як джерело дослідження історії українського національного руху в Одесі на початку ХХ століття	156
---	-----

<i>Пономарьов О. М.</i> Фортеці Ізмаїл і Кілія на початку Російсько-турецької війни 1768–1774 років: стан та заходи з фортифікації	168
--	-----

Інформація і рецензії

<i>Алексєєнко А. О., Балишев М. А.</i> Міжнародний круглий стіл «Проблеми інформатизації архівної справи: цифровізація як засіб забезпечення потреб інформаційного суспільства (до 50-річчя ЦДНТА України)» (20 червня 2019 р.)	192
<i>Матяш І. Б.</i> Лекції з архівного менеджменту від метра української архівної освіти (до виходу навчального посібника професора Ярослава Калакури)	203
<i>Петришак Б. І.</i> Монографія Ольги Гуль про міське суспільство Львова ранньомодерного часу	208
<i>Якобчук С. О.</i> Комплексне довідково-інформаційне видання «Архівні установи Київщини: Путівник»	211

Архівна хроніка

Виставки, презентації, конференції, зустрічі	213
--	-----

CONTENTS

Articles and Notices

<i>Zvorskyi S. L.</i> What Did the Communist Authorities have been Hiding out from the People? (on the Practice of Secreting Archival Documents during the Era of Totalitarianism)	7
<i>Kalakura Ya. S., Kovtanyuk Yu. S.</i> The Archival Management in Conditions of Electronic Governance	18
<i>Podvorna L. S.</i> «The Literary and Artistic Pluty» Archives-Museum Complex: History and Nowadays	58
<i>Tokalenko P. O.</i> Prison and Penal Servitude as the Power Repressive Institutions of Suppression of the First Russian Revolution (1905–1907)	72
To the 125th Anniversary of O. P. Dovzhenko (Photo Documents Collection). Compiler – L. V. Lyubarska	89

Digitalization of Archival Affairs and Records Keeping

<i>Yemelyanova T. O.</i> Formation of Archival Audiovisual Collections: the Latest Trends and Development Challenges	100
<i>Romanovsky R. V.</i> The Digitalization of Archival Documents: the Poland State Archives Experience	113

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Bezhynska K. M., Lysenko T. A.</i> The Voice of Kreminna Bayan (to the 340th of Kreminna City Founding)	128
<i>Lyakh H. V.</i> Activities of Church and Parish Brotherhoods at the beginning of 20th c. on the Territory of Podillya Region	137
<i>Telvak V. V., Telvak V. P.</i> The Hrushevsky Studies in the Archives of St. Petersburg	148

Publication of Archival Records

<i>Muzychko O. E.</i> The M. F. Komarov's Letters to V. L. Gromashevsky as the Source of Study of History of Ukrainian National Movement in Odesa City at the Beginning of 20th Century	156
---	-----

<i>Ponomariov O. M.</i> The Izmail and Kiliya Fortresses at the beginning of Russo-Turkish War of 1768–1774: Fortification Status and Measures	168
--	-----

Information and Reviews

<i>Alekseenko A. O., Balyshev M. A.</i> The Round Table «The Problems of Informatization of Archives: Digitalization as Means of Meeting the Needs of Information Society (to the 50th Anniversary of the Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine)» (June 20, 2019)	192
<i>Matiash I. B.</i> The Lections on Archival Management by the Specialist on the Ukrainian Archival Study (Dedicated to the Professor Yaroslav Kalakura Manual Release)	203
<i>Petryshak B. I.</i> The Monograph of O. Hul' on Urban Society of Lviv City in Early Modern Time	208
<i>Yakobchuk S. O.</i> The Comprehensive Reference and Information Edition «The Archival Institutins of Kyiv Region: a Guide»	211

Archival Chronicle

Exhibitions, presentations, conferences, meetings	213
---	-----

УДК 82-6:323.13(=161.2)(477.74)«19»

О. Є. МУЗИЧКО*

**ЛИСТИ М. Ф. КОМАРОВА ДО В. Л. ГРОМАШЕВСЬКОГО
ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ОДЕСІ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Шляхом археографічної публікації запроваджуються до наукового обігу маловідомі листи М. Ф. Комарова до В. Л. Громашевського, що зберігаються в особовому фонді В. Л. Громашевського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Започатковано дослідження взаємин та співпраці між цими провідниками українського національного руху в Одесі на початку ХХ ст., очільниками місцевої «Просвіти».

Ключові слова: архів; історичне джерело; особовий фонд; епістолярія; український національний рух; Одеса; «Просвіта».

Дослідження історії українського національного руху на території Південної України та, ширше, функціонування тут української культури є важким, але вкрай актуальним завданням історичної науки. Важкість зумовлена традиційним правилом – «горе переможеним», або «історію пишуть переможці». Внаслідок століть русифікації південноукраїнських земель у складі Російської імперії та СРСР були знищені, затерті, замовчані цілі шари історичної пам'яті про українську складову в історії цих земель, поширився погляд на своєрідну «відсталість» місцевого національного руху, порівняно з центральною Наддніпрянщиною та Західною Україною. Незважаючи на помітний поступ історичної науки за останні 30 років, рецидиви цих уявлень не лише залишаються, а навіть штучно підтримуються та стимулюються переважно проросійськи налаштованим істеблішментом. Один з яскравих новітніх прикладів ігнорування-забуття українських історичних коренів новітніх явищ –

* *Музичко Олександр Євгенович* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Сорочинський ярмарок, що відбувся в Одесі наприкінці червня 2019 р. Ця подія була представлена як абсолютно нова і ніде не згадувалося про те, що аналогічні заходи на початку ХХ ст. в Одесі влаштувала місцева «Просвіта». Натомість коріння інших багатьох позитивних явищ зазвичай гучно виводяться з часів Російської імперії як приклад «позитивної історії». У підсумку формується російськоцентрична модель історичної пам'яті.

Не сприяє подоланню цієї моделі переважання у новітній час регіонального бачення історії, підкреслення історичних відмінностей у розвитку регіонів України, а натомість соборницький підхід виглядає далеко не таким потужним. Лише останнім часом в умовах російської агресії, коли саме Південь часто розглядався у стратегії Кремля та його численних адептів як «Ахіллесова п'ята» України, з новою силою увиразнилась необхідність ретельної фактографічної реконструкції та теоретичного осмислення українського «станового хребта» – Одещини, Миколаївщини, Херсонщини і, звичайно, Криму.

Творцями українського національного руху була низка видатних, харизматичних націєтворців. Найвідоміший з тих, хто наче «зв'язував» своєю біографією Південь та Київ, був Є. Х. Чикаленко. В останнє десятиліття ХІХ ст. й до 1914 р. одеських українців передусім уособлював Михайло Федорович Комаров, якого недаремно величали «пан-отаман».

Метою цієї статті є актуалізація шляхом археографічної публікації маловідомих листів М. Ф. Комарова до В. Л. Громашевського, що зберігаються в особовому фонді В. Л. Громашевського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, започаткування дослідження взаємин та співпраці між цими провідниками одеських українців. Листи М. Ф. Комарова відображають особливості приватного життя та націєтворчої діяльності цього велетня одеського українського національного руху.

Закономірно, що діяльність М. Ф. Комарова, як і низки його видатних соратників: С. П. Шелухина, І. М. Луценка, І. Л. Липи, А. В. Ніковського, тривалий час успішно вивчається¹. У 2016 р. автор цих рядків звернув увагу на значно менш відомого провідника одеських українців, який теж досить тривалий час у несприятливих умовах тягнув «український віз» – В. Л. Громашевського². Позитивно, що дещо згодом 2 поважних історика опублікували змістовні статті, котрі збагачують наші знання про цю непересічну постать³. На жаль, джерельна база дослідження діяльності В. Л. Громашевського й на сьогодні є значно вужчою, аніж згаданих вище персонажів, як і, відповідно, історіографічний доробок щодо їхніх біографій. Проте, у жодних із доволі численних текстів про М. Ф. Комарова та інших провідників одеських українців початку ХХ ст. нам не вдалося натрапити на згадки про листи, яким присвячена ця стаття.

В. Л. Громашевський оселився в Одесі приблизно у той самий час, як і М. Ф. Комаров (В. Л. Громашевський переїхав із Миколаєва, а М. Ф. Комаров – з Умані), але на відміну від останнього, увиразнився в українському національному русі лише після 1905 р., якраз тоді, коли лібералізація суспільного життя відкривала перед українцями перспективи. Така пізня активізація пояснюється не лише зовнішніми обставинами, але й суто професійними – постійними мандрями В. Л. Громашевського як морського офіцера, зокрема, й в Тихому океані.

В. Л. Громашевський працював представником Одеської контори Північного пароплавного товариства. Він відвідав багато країн і континентів, зокрема, екзотичний Мадагаскар, Китай, отримав серед перших підданих російського імператора китайський орден «Подвійного дракона», був членом Одеського відділення Російського географічного товариства. Під час одного з рейсів пасажиром ввіреного йому судна був знаменитий письменник А. П. Чехов. Про високий культурний рівень морського офіцера свідчать його записки про можливості розвитку вантажних і пасажирських перевезень Північного морського товариства на Чорному і Азовських морях, значення мореплавства, а також вірші. Найбільшим «скарбом», який подарував В. Л. Громашевський людству, був один з його синів – Лев – згодом видатний епідеміолог. У відставку В. Л. Громашевський вийшов у чині капітана другого рангу. Звільнення від службових обов'язків дозволило Василю Львовичу зосередитися перш за все на суспільній діяльності на ниві національного відродження українців.

Напевно, як і для багатьох українців, головним «євшан-зіллям» для В. Л. Громашевського були його козацькі родові корені. В. Л. Громашевський збирав українські прислів'я, ноти українських пісень, матеріали про діяльність українських літераторів і учених. Одеський діяч написав записку відомому київському українському літературознавцеві В. П. Науменку, в якій запропонував ряд заходів для розвитку української драматургії⁴.

Початок нового етапу українського національного руху припав на революційний 1905 р., коли на Наддніпрянщині, зокрема Причорноморщині, почали засновуватися «Просвіти». Перша «Просвіта» була відкрита в Одесі наприкінці 1905 р. і розпочала діяльність у 1906 р. на чолі з М. Ф. Комаровим.

М. Ф. Комаров діяв в усіх можливих напрямках. З одного боку, він був соборник, який прагнув якомога тісніше поєднати інтелектуально та ідейно Західну та Східну частини України попри кордони. З іншого боку, він намагався включити український національний рух у ширший порівняльний європейський контекст, про що, зокрема, свідчить одна з його доповідей у «Просвіті» про рух за відродження ірландської мови у Британії⁵. Довший час «Просвіті» довелося діяти у період

т. зв. «толмачовщини» – перебування на посаді градоначальника Одеси І. М. Толмачова, який проводив жорстку анти-ліберальну, анти-ліву та російсько-шовіністичну політику в дусі свого патрона П. А. Столипіна. Найвиразніше поневіряння М. Ф. Комарова в якості голови «Просвіти» описав один з її молодих провідників А. В. Ніковський: «Настали часи, що доводилося голові товариства впихати себе в сюртук і тверді комірці та рушати до грізного генерала, діапазон голосу якого досить широкий і міг підніматися до тих верхів, що не могли подобатись М. Ф-чу. «Е ні, – казав небіжчик – маючи 63 роки на плечах, жабу в грудях, терпіти сюртук, комірці та балачки з Толмачовим – це для мене вже занадто». І зрікся головування в «Просвіті»⁶.

На відміну від М. Ф. Комарова та низки інших провідників «Просвіти», В. Л. Громашевський не випромінював творчу активність, належачи до практиків: за особливі заслуги перед «Просвітою», як людина, що пожертвувала велику суму грошей на її розвиток, його разом із сином Борисом обрали довічним членом. За ініціативи В. Л. Громашевського, на одному з зібрань «Просвіти» було започатковано проведення в Олександрівському парку (нині – Парк культури та відпочинку імені Т. Г. Шевченка) українського ярмарку на кшталт полтавського Сорочинського⁷. Ця т. зв. «Українська гулянка» відбувалася креативно. У 1908 р. з 19.30 до 2-ї ночі, окрім традиційних пісень та танців, продажу товарів, у парку працював окремих кіоск «відомої ворожки М. І. Петрової», видавалися призи за жіночу красу та найбільшу кількість листів, одержаних із летючої пошти. 20% зборів жертвувалося у комітет дешевих їдалень для безробітних. У 1908 р. група українців Одеси на чолі з В. Л. Громашевським безуспішно прохали І. М. Толмачова про заснування «Українського споживчого товариства в Одесі». Натомість В. Л. Громашевському та його соратникам вдалося зробити внесок у поширення в Одесі української періодики і тим самим долучитися до видавничої справи. В. Л. Громашевський налагодив поширення в Одесі провідних українських журналів «Кіевская старина» і «Літературно-науковий вістник», газет «Громадська Думка» і «Рада». У листі до сина Лева він підкреслював: «видавництва Українські, дяка Богові, все ширяться та ширяться, і дуже помітно, що не дивлячись на всі страшенні перешкоди, справа Українська помалу, але досить твердо йде, та йде вперед. Помагай Біг!»⁸. Загалом щодо українських перспектив він демонстрував стриманий оптимізм: «все іде, хоча і дуже важко, часом, навіть сумно й боляче робиться, як не маєш, але йде, або хоч і суниця, а все ж уперед, і не зупиняється. Можна одне сказати, що, може, хоч і багато бачать, але, звісно, ніхто не відважиця вимовити, що ця скажена «істина» реакція найменше шкоди робить нашій справі, бо дає час налагодитись»⁹. Репетитором для сина В. Л. Громашевський шукав українця і навіть дав таке оголошення в газету. Зрештою, у репетитори

був запрошений один із лідерів української студентської громади Новоросійського університету Кость Комарецький.

За сприяння В. Л. Громашевського в Одесі було засновано «Благодійне товариство видання та поширення релігійно-моральних та просвітницьких книг українською мовою». Згідно зі статутом товариства його метою проголошувалося «прийти на допомогу релігійно-моральному та духовному розвитку Українського народу». З цією метою товариство мало видавати, купувати і поширювати дешеві, доступні за мовою і викладом книги та журнали релігійно-морального і просвітницького змісту. Спочатку переважно видавали журнали, брошури, листки та інші християнсько-богословські, біблійні, церковно-історичні та іншого змісту видання. Складатися товариство мало з необмеженої кількості членів християнського віросповідання, повнолітніх осіб обох статей, за виключенням учнів, військових нижчих чинів та юнкерів і осіб, обмежених у правах за судом¹⁰.

Саме такі спокійні практики були потрібні «Просвіті» у найважчі для неї часи, коли все вже передвіщало її закриття. 5 серпня 1909 р. М. Ф. Комаров подав заяву, в якій через хворобу зрікся місця у Відділі (Правлінні) «Просвіти»¹¹. У цих умовах «Просвіті» було завдано важкого удару у вигляді заборони книгарні при ній. В. Л. Громашевський був автором доповідної записки, в якій намагався обґрунтувати протиправність цієї заборони¹². Низка актових джерел свідчить, що у вересні-листопаді 1909 р., аж до самої заборони з боку влади 22 листопада, «Просвіту» очолював саме В. Л. Громашевський. На його ж плечі лягла важка справа ліквідації, яку вдалося розтягнути десь на місяць і таким чином наче продовжити її доживання. Проте ці ж документи свідчать, що цей транзитний час між відставкою М. Ф. Комарова та ліквідацією «Просвіти» був важким. Про свій вихід із Правління заявили С. Воропай та Н. М. Ніковська (дружина А. В. Ніковського, уроджена Христо, грекиня)¹³. В обох заявах про вихід Правління звинувачувалося в інтригах, неповазі до деяких членів. С. Воропай прямо називав своїм кривдником В. Л. Громашевського. Ми не дізнаємося, хто насправді був правий, а хто винуватий, але, вочевидь, спостерігаємо класичну кризу мікросоціуму внаслідок усунення від справ цементуючого авторитету.

Саме в останні місяці існування «Просвіти» у 1909 р. були написані 4 з 5-ти листів М. Ф. Комарова до В. Л. Громашевського, що публікуються нижче. Опублікована епістолярна спадщина М. Ф. Комарова містить обмаль інформації про його вплив на діяльність одеської «Просвіти»¹⁴. До того ж, досі не було опубліковано жодного листа М. Ф. Комарова до когось з його соратників із тогочасної діяльності в Одесі. Загалом, листування між одеськими провідниками українського національного руху не дуже обширне. Обставиною, що викликала появу листів М. Ф. Комарова, була його хвороба та перебування на дачі, на

10-й станції Великого Фонтану Одеси, що ускладнювало безпосередню комунікацію між ним та В. Л. Громашевським, і змусило його вдатися до епістолярного жанру.

Головною подією у житті одеських українців у цей час було перебування у жовтні-листопаді 1909 р. в Одесі І. Я. Франка. Невеликий лист М. Ф. Комарова, написаний на самому початку перебування великого українця в Одесі має першорядну вагу, бо епістолярних свідчень про цю непересічну подію збереглося обмаль, і, головним чином, вона відома з мемуарів С. П. Шелухина, А. В. Ніковського та В. І. Кедровського¹⁵. Листи свідчать, що хоча М. Ф. Комаров мав дедалі менше формальних можливостей керувати «Просвітою», він продовжував впливати на її розвиток. Листи вказують на шанобливий характер відносин між двома провідниками одеських українців, яких М. Ф. Комаров часто називав «земляками». В інших джерелах фігурує також назва «українська колонія Одеси». З одного боку, ці назви можуть свідчити про діаспорний, меншинний, спосіб існування українців в Одесі, з іншого – йшлося про зростання рівня згуртованості, консолідації.

Після закриття «Просвіти» українцям Одеси вдалося зберегти традицію існування фактично аналогічних за завданнями товариств: «Українського клубу» та «Української хати». В обох товариствах провідні позиції посідав В. Л. Громашевський. Зокрема, за його ініціативою «Українська Хата» відправила членам Українського клубу в парламенті Австро-Угорщині телеграму з висловленням співчуття галицьким українцям у їх боротьбі за відкриття Українського університету у Львові. Високий авторитет дозволив В. Л. Громашевському взяти участь у 1912 р. у виборах в Одеську міську думу у складі українського блоку. Проте, через протидію з боку чорносотенців позитивного результату йому досягти не вдалося. Членом обох товариств був і М. Ф. Комаров.

Стан джерел не дозволяє суттєво доповнити інформацію з листів М. Ф. Комарова про його взаємини з В. Л. Громашевським. Маємо лише один, але промовистий факт: під час церемонії похорон М. Ф. Комарова на його труну був покладений вінок від В. Л. Громашевського з лаконічним виразним надписом-епітетом: «Чистій людині»¹⁶. На тлі інших, переважно пафосних, хоч і цілком справедливих характеристик, що їх давали сучасники своєму видатному соратнику, ці слова здаються нам наповненими найбільш філософським, глибоким змістом.

Подальші джерелознавчі дослідження здатні пролити додаткове світло на складну тканину взаємин між творцями нової України в Одесі, що були підґрунтям та засобом їхніх конкретних досягнень.

Листи М. Ф. Комарова написані від руки на простому папері (без штампів «Просвіти» тощо). Фізичний стан листів – задовільний, проте частина тексту написана поганим, важко розбірливим почерком, що відображало поганий стан здоров'я М. Ф. Комарова, на який він, влас-

не, скаржився у цих листах. У публікації листів збережені авторські особливості їх написання, зокрема, підкреслення. Зазначимо, що хоча М. Ф. Комаров подекуди вказує день та місяць написання листів, жоден із них не датований певним роком. Разом із тим, текст дозволяє впевнено датувати ці листи.

¹ *Мисечко А. І.* Український рух в Одесі наприкінці XIX–початку XX ст. Одеса, 2006. 162 с.; *Швидько Г. К.* Михайло Комаров і Катеринославщина. Дніпропетровськ, 2011. 228 с.; Закоханий в українське слово : до 170-річчя від дня народження Михайла Комарова: зб. матеріалів / упоряд. Л. М. Бур'ян. Одеса, 2016. 517 с.

² *Музичко О.* Одеські українські націєтворці «другого плану» кінця XIX–початку XX століть: Василь Громашевський, Василь Чудновцев та Антін Крижанівський // Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів. Львів, 2016. Вип. 5. С. 119–136.

³ *Кіктенко В. О.* Свідectво про нагородження імператорським «Орденom Подвійного дракона» : невідоме джерело з фонду Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Східний світ. 2018. № 3. С. 44–57; *Кіктенко В. О.* Василь Громашевський – кавалер китайського імператорського «Ордена Подвійного дракона» // Журнал «Україна – Китай». 2018. С. 102–111; *Тригуб О. П.* Доінституційне становлення автокефальних парафій Південної України (1920–1921 рр.) // Історичний архів: наук. студії. 2017. Вип. 19. С. 137–144.

⁴ ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. 182. Спр. 129. Арк. 1–7.

⁵ Держархів Одеської обл. (Державний архів Одеської області). Ф. 2. Оп. 7. Спр. 276. Арк. 84.

⁶ *Василько А.* Пам'яті М. Комарова // Рада. 1913. 25 серпня. № 194.

⁷ Одесские новости. 1906. 2 июля.

⁸ ІР НБУВ. Ф. 182. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 1–2.

⁹ Там само. Спр. 118.

¹⁰ Там само. Спр. 272.

¹¹ Держархів Одеської обл. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 285. Арк. 79–80.

¹² Там само. Арк. 114–115.

¹³ Там само. Арк. 74, 97.

¹⁴ Листи Михайла Комарова до Євгена Чикаленка / вступна стаття, підготовка тексту, коментар Інни Старовойтенко // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. Київ, 2007. Т. 3. С. 282–322 (стаття на початку містить змістовний огляд публікацій епістолярної спадщини М. Ф. Комарова – О. М.); Катренко А. «Слава Вам, невтомному діячеві на рідному полі!...» // Пам'ятки. 2011. Т. 12. С. 219–245.

¹⁵ Спогади про Івана Франка / упоряд., вступ. сл., прим. М. І. Гнатюка. 2-ге вид., доп., перероб. Львів: Каменяр, 2011. С. 256–272, 587–594.

¹⁶ *Гр. Т-ко.* Похорон М. Ф. Комарова // Рада. 1913. 11 серпня. № 183.

№ 1

[1907]

Вельми Шановний Василь Львович!

Вчора появилася в Раді звістка, що «Наша Дума»¹ почала вже виходити.

Цілком згоджуюсь з Вами, що таке діло треба піддержати і буду намовляти до того земляків. Поки що я від себе послав гроші на де-кілька примірників газети і прохав Редакцію послати оплачені примірники народнім учителям. Думаю, що в такій формі допомога буде найкращою, бо разом с допомогою Редакції грошима буде більше розсилатись газети і йти туди, де саме найбільша користь од неї буде. Якім же народнім учителям посилати – то се нехай порадять наші депутати, з котрих кожний може назвати де-кілька тих учителів з своїх міст. Ваші гроші, що Ви прислали на драматичну премію, пятьдесят рублів при сім Вам посилаю і думаю, що справді проще сі гроші повернути на допомогу газеті, бо премія та не здобула спочуття в такій мірі, як тоді думалось. Лист Русова² до Вас при сім посилаю, а якби Вам можливо буде, то пришліть міні, щоб показати де-кому с земляків. Коли Вам можна, заходьте до мене: я дома що дня у вечері від 7 годин окрім Середи і Суботи, коли буваю у Просвіті, або оповістіть коли вже я напевне можу застать Вас дома, бо хотів би побалакати з Вами.

З найбільшою повагою до Вас

М. Комаров

ІР НБУВ. Ф. 182. Спр. 310. Арк. 1–2.

№ 2

[1909]

Вельми Шановний Василь Львович!

Сюди приїхав Ів. Франко – відомий шанований письменник. Він став в гостиницу Версаль³, живе там вже три дні і ще має прожити в Одесі кілька днів, а тим часом у нього з хазяїном Версаля вийшло якесь непорозуміння.

Як Ви чули, Франко не зовсім здоровий, щось у нього з руками не добре і у всякім разі він в такому стані, що потребує помочі і треба якось на ці кілька днів ним устроїти. Поки я прохав його зостатися там у гостиниці Версаль і комісіонера Версаля прохав дати йому притулок, сподіваючись, що до вечора матиму змогу побачитись з земляками і порадитись, щоб зробити усе краще для Франка, сам же я, на превеликий жаль, не можу прийняти до себе Франка, бо нікуди його помістити, а до того ще повна контора людей, я не можу кинуть контору, щоб самому клопотати за Франка. Тож прошу Вас – будьте ласкаві, заїздіть до мене, та вмісті обміркуємо. Приїздіть сьогодні коли Вам можна.

Ваш М. Комар

ІР НБУВ. Ф. 182. Спр. 311. Арк. 1–1зв.

№ 3

[1909]

Понеділок, 12 октября.

Вельми Шановний Василь Львович!

На превеликий жаль, я мусив зректися бути членом Виділу Просвіти, бо всякі недуги так напосіли на мене, що я не маю ніякої змоги бувати у Виділі. Про це я разом подаю письменну заяву Виділу, а Вас прошу не мати гніву і досади на мене, бо що ж робить, коли бувши членом і не маючи змоги бувати в засіданнях Виділу через усякі мої недуги, я тільки стаю на перешкоді ділові, а це мене раз у раз турбує і мучає. Але душею я з Вами і коли можна буде розпочати реферати, я з великою охотою пристаю на це і навіть наперед намічаю реферати, про котрі і оповіщаю Виділ в моїй заяві. На мене Виділ понад усе повинен дбати про реферати, треба учинити всіх способів до цього, навіть ходатництва у Толмачева і в цім разі навіть і я згоден буду пристати до депутації, коли Просвіта вирядить її до Толмачева, коли Ви і Виділ признаєте це потрібним. Від щирого серця бажаю Вам успіху у всіх ділах Ваших. Дуже хотілось би бачитись з Вами і побалакати про діла Просвіти, та, на жаль, сьогодні не можу бути. Я тут на дачі пробуду безвиїздно до 10 с.м., а з 10 дня вступаю в контору і там що дня буду від 9 до 4-ої години, після чого знов на дачу, де пробуду мабуть до 20 або й пізніше. Поки що бувайте здорові! Щиро стискаю Вашу руку.

Ваш М. Комаров

PS Згадав ще, що маю пожертвувати Просвіті велику люстру на три лампи, що була в мене в конторі, а тепер зайва, бо вечера у нас не робочі. Вона коштувала 35 руб. і тепер не стара. Коли Виділ приймає, то нехай оповістить і я тоді пришлю.

IP НБУВ. Ф. 182. Спр. 312. Арк. 1–2.

№ 4

[1909]

Вельми Шановний Василь Львович!

Тяжко вразила мене звістка про те, що книготорговлю при Просвіті закрито⁴. Треба ухопити усіх заходів, щоб якось одрятувати книгарню і міні здається, що треба перше всього пояснити, що 176 ст. ценз. уст.⁵ була виконана, бо ще з самого початку було заявлено про одвічальність⁶ Шелухина⁷ і Луценка⁸ і от вже 4 роки книгарня одкрита, а коли нема тієї заяви, то певне в нас десь загубилася, а окрім того зараз же подати нову заяву про одвічальність на будуще і прохати дозволу на одкриття. Коли ж нічого не допоможе, то треба жалітися і тоді вже жалітися на систематичні утиски. Дуже шкодую, що не можу бути у Вас, бо мої ноги тепер так розболілися і я нікуди не вихожу. Коли Ви зайдете – то може обміркуємо разом, в такім разі оповістить мене коли Ви зайдете увечері і кого б Ви хотіли покликати на пораду, то я б зарані закликав би їх. Ще ось що: хотів би я чим небудь допомогти Просвіті, то от і надумав виписати для читальні Просвіти на мій кошт періодичні видання:

Раду⁹, Рідний край¹⁰, ЛНВістник¹¹, Село¹² і Світову зірницю¹³. Коли ще не виписували, то оповістить мене, бо завтра я слатиму гроші в Редакції для себе, то разом випишу і для Просвіти.

Ваш М. Комар

20 ноября

ІР НБУВ. Ф. 182. Спр. 313. Арк. 1–1зв.

№ 5

[1909]

Вельми Шановний Василь Львович!

Після довгих клопіт тільки зараз прислали мені з Канц. Градоначальника оповістку про дозвіл ліквідаційній комісії збиратися для розгляду справ «Просвіти» по Вівторках і Четвергам увечері від 7 до 12 години і по Неділям удень від 11 до 3-ої години, на протягу шести тижнів від сього числа. Перший збір комісії має бути завтра, тобто у Неділю 20 Декабря від 11 до 3 години. Оповіщаючи Вас про це, прошу Вас завтра прибути на засідання комісії з 11ої години там же в помешканні «Просвіти», і попросить ще Кузнецова і кого Ви признаєте потрібним з членів потрібним з членів Виділу, а також прошу Вас візьміть з собою контракт на помешкання і всі інші документи, які, на Ваш погляд, потрібні будуть для ліквідації.

З найбільшою повагою до Вас

М. Комаров

19 Декабря

ІР НБУВ. Ф. 182. Спр. 314. Арк. 1–1зв.

¹ Йдеться про петербурзьку газету «Наша Дума» – орган Петербурзької організації Української соціал-демократичної робітничої партії за редакцією Д. Донцова, перші 2 номери якої були надруковані у березні 1907 р. Проте, після 2-го номера газета була заборонена місцевою адміністрацією. 2 числа газети були присвячені справам II Державної Думи.

² Русов Олександр Олександрович (1847–1915) – громадський діяч, земський статистик, етнограф та фольклорист. У 1882–1889 рр. за дорученням Херсонського губернського земства керував земськими статистичними роботами у цій губернії, а також брав участь в українському національному русі. У 1907 р. змушений був мешкати у Петербурзі, адміністративно висланий за межі України. Найімовірніше, йдеться про листи О. О. Русова, що відклалися в особовому фонді В. Л. Громашевського (ІРНБУВ. Ф. 182. Спр. 241–243. 1906–1907 рр. 6 арк.).

³ Готель «Версаль» розташовувався за адресою: вул. Грецька, 42. На цьому будинку встановлено меморіальну дошку І. Я. Франку.

⁴ Йдеться про книгарню у приміщенні «Просвіти» на вул. Софіївській, 30.

⁵ Йдеться про цензурний статут 1890 р., у ст. 176-й якої йшлося про те, що всі особи, які отримали право на заснування книгарні, мали оповістити

губернатора про своє місцезнаходження та відповідальних осіб (див.: Широков В. П. Устав о цензуре и печати: (Св. зак. т. 14): С позднейшими узаконениями, законодат. мотивами, разъясн. Правит. сената и адм. распоряжениями. Санкт-Петербург, 1900. С. 102).

⁶ Застарілий варіант слова «відповідальність».

⁷ Шелухин Сергій Павлович (1864–1938, літературно-публіцистичні псевдоніми – С. Павленко, С. Просвітянин, С. Кондратенко та ін.) – один із лідерів одеських українців на початку ХХ ст., співзасновник усіх одеських українських організацій до 1918 р. Брав активну участь у громадському житті Одеси в якості члена низки товариств. Мав освіту юриста та працював за фахом, але жваво цікавився поезією, літературою, історією, етнографією, гомеопатією, бджолярством. Виступав за радикалізацію та політизацію українського національного руху, самостійництво, використання «Просвіти» та ін. культурологічних організацій як майданчиків для цього. Розходився аж до конфліктних ситуацій з культурниками, зокрема, М. Ф. Комаровим. Засновник осередків українських політичних партій в Одесі. У спогадах про І. Я. Франка С. П. Шелухин згадав і про М. Ф. Комарова як про особу, що була надзвичайно захоплена роботою та працювала багато у «Просвіті» і яку не злякали і не спиняли репресії.

⁸ Луценко Іван Митрофанович (1863–1919) – один із чотирьох основних лідерів українців Одеси на початку ХХ ст. (разом із М. Ф. Комаровим, С. П. Шелухиним та І. Л. Липою). Лікар. Захоплювався гомеопатією, есперанто, історією. Обстежував стан здоров'я І. Я. Франка під час відвідин останнім Одеси. Мав аналогічну з С. П. Шелухиним суспільно-політичну позицію.

⁹ «Рада» – перша у Наддніпрянщині щоденна політична, економічна і літературна газета. Видавалася Є. Х. Чикаленком від вересня 1906 р. до липня 1914 р. У газеті регулярно повідомлялися відомості про активність українців Одеси. Найбільш активним дописувачем був А. В. Ніковський. У 1913 р. «Рада» приділила велику увагу смерті та похованню М. Ф. Комарова.

¹⁰ «Рідний Край» – український громадський політично-економічний та літературно-науковий, а також популярно-освітній часопис. Виходив у 1905–1907 рр. у Полтаві, з кінця 1907–1914 рр. – у Києві.

¹¹ «Літературно-науковий вістник» – всеукраїнський літературно-науковий і громадсько-політичний часопис, що видавався у 1898–1906 рр. щомісяця у Львові та Києві (1907–1914, 1917–1919) М. С. Грушевським. Підписниками та авторами часопису в Одесі були М. Ф. Комаров та його донька – поетка Галина, І. Л. Липа, І. М. Луценко, С. П. Шелухин. У 1913 р. у часописі було надруковано розлогий некролог М. Ф. Комарову авторства В. В. Дорошенка.

¹² «Село» – перша україномовна суспільно-політична газета для села українською мовою, завданням якої було дати українському селянину видання, яке було б доступне для нього за ціною і за мовою викладу, що видавався у Києві у 1909–1911 рр. за ред. М. С. Грушевського. Для передплатників також видавався додаток «Народний календар «Село».

¹³ «Світова Зірниця» – тижневик (у 1913 р. – двотижневик) для селян, виходив у Могилеві-Подільському (1906–1907), у с. Пеньківці (1908–1911), а потім у Києві та у Кам'янці-Подільському. Видавець та редактор – Й. А. Во-

лошиновський. «Світова зірниця» багато уваги приділяла сільськогосподарським та кооперативним справам.

An archaeological publication was made and little-known M. F. Komarov's letters to V. L. Gromashevsky were introduced into the scientific circulation. Letters are stored in V. L. Gromashevsky personal fund at the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky. The study of relations, cooperation, between these leaders of the Ukrainian national movement in Odesa at the beginning of the 20th century, and the leaders of the local «Prosvita» was started.

Key words: archives; historical source; personal fund; epistolary; Ukrainian national movement; Odesa City; «Prosvita».